

LES PERSONES GRANS LGTBI. UNA MIRADA ACTUAL

Les persones grans LGTBI. Una mirada actual

Liberto Macías González
Marga Vives Barceló

Resum

El present capítol se centra en l'evolució que ha experimentat el col·lectiu de lesbianes, gais, transsexuals, bisexuals i intersexuals (LGTBI), en constant lluita pels seus drets des que es va iniciar la primera manifestació reivindicativa i el seu desencadenant, ara fa cinquanta anys als Estats Units, i com passa a passa s'han anat aconseguint aquells drets que com a persones mai no havien d'haver perdut. Aprofitant algunes dates importants, susceptibles de celebració, com són els cinquanta anys de les protestes que es produïren el 28 de juny de 1969 (que es considera l'inici del moviment LGTBI), els quaranta-vuit anys de la primera agrupació gai a Espanya, els quaranta anys de la despenalització de l'homosexualitat com a delictes al nostre país, i els vint-i-cinc anys de trajectòria de l'associació Ben Amics, referent del col·lectiu LGTBI a les Illes Balears, centram el capítol en les persones grans LGTBI, amb la intenció de contribuir a la seva visibilitat, inclusió i normalització dins la nostra societat. A Espanya, i a les nostres illes, el moviment es va iniciar una mica més tard, però la reivindicació va ser molt semblant a la que va sorgir als Estats Units, des de la creació d'associacions i d'organitzacions per donar suport al col·lectiu fins a l'organització d'actes per tal de visibilitzar tota la diversitat que representa el col·lectiu LGTBI.¹

Resumen

El presente capítulo se centra en la evolución que ha experimentado el colectivo de lesbianas, gais, transexuales, bisexuales e intersexuales (LGTBI), en constante lucha por sus derechos desde que se inició la primera manifestación reivindicativa y su desencadenante, ahora hace cincuenta años en los Estados Unidos, y como paso a paso se han ido consiguiendo aquellos derechos que como personas nunca deberían haber perdido. Aprovechando algunas fechas importantes, susceptibles de celebración, como son los cincuenta años de las protestas que se produjeron el 28 de junio de 1969 (consideradas el inicio del movimiento LGTBI), los cuarenta y ocho años de la primera agrupación gay en España, los cuarenta años de la despenalización de la homosexualidad como delito en nuestro país, y los veinticinco años de trayectoria de la asociación Ben Amics, referente del colectivo LGTBI en las islas Baleares, centramos el capítulo en las personas mayores LGTBI, con la intención de contribuir a su visibilidad, inclusión y normalización en nuestra sociedad. En España, y en nuestras islas, el movimiento se inició algo más tarde, pero la reivindicación fue muy parecida a la que surgió en los Estados Unidos, desde la creación de asociaciones y de organizaciones para dar apoyo al colectivo hasta la organización de actos para visibilizar toda la diversidad que representa el colectivo LGTBI.

¹ Al llarg de l'article anirem variant de nomenclatura LGTBI, perquè, segons el moment de la història en què ens trobem, utilitzarem una terminologia o una altra.

1. El col·lectiu LGTBI. Cada vegada més visible? Alguns factors per a la reflexió

El nombre de persones grans augmenta any rere any, de fet, les darreres estimacions de l'ONU (2019) afirmen que, si bé actualment una de cada onze persones té més de 65 anys, el 2050 seran una de cada sis. Respecte a les persones grans, el 2014 (Vives i Macías, 2014) recollíem les estimacions de la Federació Espanyola de Lesbianes, Gais, Transsexuals i Bisexuals (FELGTB) en les quals es comentava que, de l'estimació de 2.000 milions de persones grans d'aquí a 50 anys, un 22% de la població general, al voltant de 200 milions seran gais o lesbianes. L'associació *Advocacy & Services for LGBT Elders* (SAGE), aquell mateix any (2014), relatava que als Estats Units, aproximadament 1,5 milions de persones més grans de 65 anys s'identifiquen com a lesbianes, gais o bisexuals, i que aquesta xifra augmentaria a quasi el doble el 2030. Aquest percentatge pot variar en funció de la font de consulta, però també del context, així, per exemple, a la ciutat de San Francisco, referent de la defensa i visibilitat de les persones grans LGTBI, es parla d'un 12% (Vives i Macías, 2014), mentre que Gimeno calculava, el 2011, unes 622.000 persones grans LGTBI a Espanya (8%). Aquest fet pot venir marcat per l'acceptació (o no) del context, de les possibilitats de les persones grans LGTBI de poder visibilitzar la seva vida i el fet de tornar a les seves ciutats/barris/pobles d'origen, on encara no hi ha aquesta inclusió. De fet, com recull l'informe SAGE (2014), no hi ha dades precises sobre el nombre de persones grans transgènere, tot i que s'estima que n'hi ha centenars de milers als Estats Units.

Com hem vist al paràgraf anterior, es parla d'estimacions, no de dades objectives. Com sabem, la dificultat de visibilitzar la realitat de les persones grans LGTBI té diversos orígens. Un dels factors bàsics és la legislació. Segons la FELGTB (2019), en setanta països són castigades les persones per ser LGTBI, i en onze països la sanció és la pena de mort. L'ACNUR (2014) considera que, si bé aquesta persecució no és nova, sí que ho és la consciència de països a les peticions d'asil de persones que poden ser qualificades com a refugiats per la persecució per la seva orientació sexual, seguint la Convenció sobre l'Estatut de Refugiats del 1951 i/o el seu protocol de 1967 (ACNUR, 2014: 9).

Cal tenir present també l'edatisme i l'homofòbia o transfòbia, especialment quan parlem d'aquest col·lectiu. Luis-González i Aguilera-Ávila (2019) realitzaren una investigació en què volien analitzar la doble discriminació d'aquestes persones causada per la unió de l'edatisme i l'homofòbia o transfòbia; en aquest sentit, descriuen quatre situacions, començant per la discriminació de les persones grans dins la societat (edatisme), passant per una (auto)discriminació dins el col·lectiu de persones grans per ser LGTBI fins a l'aïllament dins el col·lectiu LGTBI de les persones grans i, en quart lloc, el context en què viuen; els seus resultats arran de les entrevistes fetes marquen clarament la gran discriminació i el rebuig soferts, especialment a l'època franquista, tant físicament com psicològicament. Dins l'edatisme, concebre una persona gran

sense relacions afectivosexuals fa que aquesta invisibilitat sigui més forta, així, segons Ventura et al. (2014), com que l'homosexualitat es relaciona amb el sexe, i tenint present aquest edatisme, és inconcebible una persona gran homosexual.

Un quart factor que cal tenir present és si es tracta de dones. Gracia (2011) i Gimeno (2011) així ho destaquen. Gimeno (2011) recull aquesta discriminació descrita per Arber (2004) i Ramos (2006), que focalitzen la discriminació en els patrons de gènere, edat, estatus marital, durada de la carrera professional i esquema de les pensions. Evidentment, tots aquests factors afecten la dimensió individual, així, Moraes (2010) afirma que el procés de constitució d'una trajectòria homosexual en dones és llarga i que el principal suport és una xarxa d'amigues que garanteix un espai segur per desenvolupar la seva homosexualitat. Osborne (2008) descriu que la realitat de les lesbianes és diferent de la dels gais, ja que la visibilitat dels gais ha suposat un primer moment de repressió, però també un reconeixement de la seva condició, cosa que crea identitat, fet que no ha passat amb les dones lesbianes, en què predominen l'autocontrol i els controls socials informals per invisibilitzar la seva identitat sexual. De fet, a l'estudi de Gimeno (2002), quasi totes les dones lesbianes més grans de 35 o 40 anys havien tengut relacions amb homes, i moltes mantenien una relació principal amb homes encara que tenien amants dones.

Un altre factor que cal tenir present és el context en el qual han desenvolupat la seva vida. De fet, l'ACNUR (2014) considera que les experiències de les persones LGTBI estan «fortament influenciades pel seu entorn cultural, econòmic, familiar, polític, religiós i social» (ACNUR, 2014: 10). Clarament, com diu Moraes (2010), les trajectòries de vida venen marcades per les vivències individuals que poden marcar les conductes, les actituds i els comportaments en l'envelliment. En alguns casos, mantenen la seva orientació sexual en secret a causa del context, d'altres, de fet, no han pogut viure obertament cap relació íntima per por de ser descoberts, fet que podria tenir conseqüències legals (en alguns països), socials (desaprovació social) i fins i tot familiars (exclusió familiar), i aquesta situació pot tenir conseqüències psicològiques i físiques (ACNUR, 2014). En aquest sentit, cal tenir present el context internacional i estatal de les nostres persones grans LGTBI. En l'àmbit internacional, l'estigma ha estat condicionat per la creença durant dècades que l'homosexualitat era una malaltia mental (seguint Gracia, 2011, fins a 1973 l'APA la considerava una malaltia mental) i per l'aparició de la sida (Gracia, 2011). A Espanya, cal tenir present que existia la Llei de taüls i malfactors (1933), en la qual, el 1954, es va incloure l'homosexualitat (Ramos, 2015), i la dictadura (Gracia, 2011).

Cal recordar que durant dècades aquesta va ser la seva realitat, si bé a partir dels anys noranta hi ha hagut un procés d'acceptació i de visibilització social. En aquest cas cal remarcar que fou el 1990 quan l'Organització Mundial de la Salut (OMS) va retirar l'homosexualitat de la llista de malalties mentals. Aquest procés d'acceptació i de nor-

malització, ha anat en augment, no sols en dies especials, com la Diada de l'Orgull Gai (28 de juny), o amb l'acceptació legal dels matrimonis entre persones del mateix sexe, sinó també per les actituds individuals i socials d'inclusió que es demostren dia a dia. Amb tot, i tal i com assenyala Ramos (2015), després de dècades ocultant l'orientació sexual o anant a viure en entorns més inclusius, tornar al context d'origen per viure aquesta etapa vital pot suposar tornar a «necessitar» amagar l'orientació sexual. Amb tot i això, queda camí per recórrer, per exemple, per donar més visibilitat i veu a les persones grans LGTBI en moviments d'aquest col·lectiu.

Finalment, hem de tenir presents determinades actituds autoexcloents de les persones grans. Com assenyalen Villar et al. (2017), a les residències hi pot haver reaccions negatives dels residents en saber que tenen un company LGTBI, algunes de caràcter individual, com intentar distanciar-se'n físicament i psicològica, experimentar actituds negatives vers el col·lectiu LGTBI, i comportaments socials negatius, com denunciar el cas a direcció i/o demanar-ne l'expulsió del centre. Aquests autors afirmen que també aquestes actituds poden afectar els professionals que treballen a les residències. Tot i que cada vegada són manco aquestes reaccions, no podem deixar de visibilitzar-les per treballar-hi i eliminar-les.

Tot i aquests factors, que van en contra de la seva plena visibilitat, normalització i inclusió, és cert que s'ha avançat socialment, familiar i individual. De fet, García (2018) assegura que la segona (o ja tercera) generació de persones grans en països com els Estat Units, Argentina, Espanya i Brasil poden viure de forma més natural la seva orientació sexual.

Kimmel (a Mesquida, Quiroga i Boixadós, 2017) exposa que es donen quatre motius que justifiquen la necessitat de fer estudis relacionats amb l'envelliment del col·lectiu LGTB. Les raons que explica són:

1. Cal incrementar el coneixement que les persones LGTB més joves tenen en relació amb les experiències de les persones grans LGTB, ja que hi ha una absència de models positius de persones LGTB grans.
2. És imprescindible estudiar la forma amb la qual es pot disminuir la discriminació de les persones grans en entorns LGTB.
3. L'estudi de les persones grans LGTB ha d'ampliar el seu focus i ha d'incloure la diversitat sexual i de gènere en el seu repertori de dominis de coneixement.
4. La realització d'aquest tipus d'estudis i d'investigacions, sobre el col·lectiu LGTB més gran, pot posar en evidència problemes, necessitats de serveis i manques específiques.

A part de tots els aspectes que s'han esmentat anteriorment, amb els quals estam completament d'acord, el fet de tenir estudis i la possibilitat d'establir comparacions amb altres països o regions, per una banda, facilitaria la visibilitat al col·lectiu i, per una altra, contribuiria a una normalització social i institucional. És molt important conèixer i reconèixer les nostres persones grans, i en aquest cas les persones grans LGTBI, ja que elles han estat les pioneres, les que varen iniciar el camí, i, coneixent la seva història i les seves trajectòries experiencials, podem treballar per continuar la feina que elles i ells començaren ara fa cinquanta anys.

1.1. Atenent a les necessitats i conseqüències de ser una persona gran LGTBI.

A partir del que s'ha comentat anteriorment, és cert que les persones grans LGTBI tenen diferents característiques que fan necessari que es tinguin en compte per a una millor atenció centrada en cada una de les persones que envelleixen. Com hem dit, cada persona tendrà unes característiques, potencialitats i necessitats que vendran marcades per aspectes individuals, familiars i comunitaris, però també dependran d'aspectes com el país i l'entorn en què desenvolupin el procés d'envelliment i de com han viscut, en les darreres èpoques, la visibilitat i l'atenció al col·lectiu LGTBI.

Tot i que la literatura referent a persones grans LGTBI és relativament recent, durant la darrera dècada s'ha centrat més en la descripció de les necessitats i els efectes negatius que han viscut durant el seu procés vital. Un dels principals reptes que apareix en aquesta literatura, com es veurà al llarg del capítol, és la soledat, probablement no desitjada i, a més, en alguns casos condicionada per l'orientació sexual, i les conseqüències d'aquesta soledat. Per exemple, García (2018) descriu que alguns dels factors que s'han de tenir presents són les condicions econòmiques (condicionades a les feines que han pogut desenvolupar i les que no) i socials (l'absència de fills o de parella reconeguda, que afecten no sols a la seva xarxa familiar, sinó també al reconeixement de pensions com la de viudetat).

Un dels efectes que es descriuen a la literatura (Gracia, 2011; SAGE, 2009) són els efectes en la salut, especialment en persones seropositives, fet que també ha contribuït a la pèrdua significativa de persones importants dins la seva xarxa (Fokkema i Kuyper, 2007, citats a Gracia, 2011), cosa que s'atribueix a un menor arrelament social (més separacions, manco nombre de fills, menor contacte amb les famílies d'origen...), tot i que es compensa amb vincles d'amistat estables. La SAGE (2009) també ho vinculava amb el fet que aquesta triple discriminació que sofreixen pot afectar els seus hàbits, com ara descuidar la dieta i més altes taxes de consum d'alcohol i/o drogues, vinculades a l'estrès de formar part d'una minoria estigmatitzada. Al congrés *Opening Doors*, duit a terme el 2002 al Regne Unit, per part d'*Age Concern England*, al *workshop* sobre la salut i el benestar de les persones lesbianes, es presentaren els resultats d'una

enquesta feta a 93.311 dones d'entre 50 a 79 anys als Estats Units, de la qual destaca el fet que les lesbianes i bisexuals tenien índexs més alts d'obesitat, de consum d'alcohol i de tabac, i menys nivells de salut mental i suport social; majoritàriament condicionat pel fet de no poder desenvolupar una identitat lesbiana positiva a causa de l'opressió social o perquè els programes sanitaris no estaven enfocats a elles.

Aquests hàbits, estudiats també per la SAGE el 2014 al seu estudi sobre les necessitats especials de les persones grans LGTBI, posen el focus en els efectes en totes les dimensions vitals d'una vida plena d'estigmes, exclusions i discriminacions, i, en el pitjor dels casos, de ser tractats com a malalts mentals o criminals, la qual cosa fa que es converteixin en persones amb major risc de sofrir malalties físiques i mentals, a més d'aïllament social, depressió i ansietat, pobresa, malalties cròniques, retard en la cerca d'ajuda mèdica, nutrició deficient i mortalitat prematura. A més, els estudis recollits en aquesta obra confirmen que és menys probable que acudeixin a serveis de geriatria, sanitaris, socials... per por de ser discriminats o que es descobreixi la seva orientació sexual si l'han ocultada tota la vida. En aquest casos, o bé sols sol·liciten ajuda sanitària quan és una situació d'emergència o bé que es refereixin a la seva parella com a un «amic», «company»... Gracia (2011) recull també les conseqüències relacionades per Gimeno (2009) i AgeUK (2010) d'un ús inadequat, incontrolat o excessiu de tractaments mèdics intensius de les persones transsexuals per canviar l'aspecte físic a la joventut.

Aquestes conseqüències clarament afecten la salut psicològica. Fredriksen-Goldsen i Muraco (2010) confirmen que la literatura ha demostrat que els factors contextuals afecten la funció psicosocial, especialment si s'ha pogut o no desenvolupar una identitat sexual positiva, si es disposa de recursos econòmics o si es té accés a recursos socials o a suports informals comunitaris. En aquest sentit, per a l'ACNUR (2004), els sentiments d'abnegació, angúnia, vergonya, aïllament o odi poden tenir un efecte greu a la seva salut, mental i física, tant a curt com a llarg termini.

Un altre element que determina la qualitat de vida, a més de la salut psicològica i física, és la dimensió social. Ramos (2015) afirmava que el col·lectiu de persones grans LGBTI era un col·lectiu amb alt risc d'aïllament social, a causa, entre d'altres, a la (poca) descendència, a ruptures familiars, a la pèrdua d'amistats i a una menor esperança de vida. A la conferència *Opening Doors* del 2002, l'associació SAGE ja informava que un 75% de persones grans LGTBI (un 33% més que la població gran general) vivia sola, que un 90% no tenia descendència i que un 80% eren persones fadrines, sense una parella o una persona significativa dins la seva vida.

En aquest sentit, emperò, Gracia (2011) i García (2016) recullen el concepte de «chosen families», «famílies» compostes per amics, parelles, exparelles, famílies d'origen que sí

que accepten la seva orientació sexual i que formarien aquesta xarxa estable i segura per comptar amb una bona dimensió social, en la qual ells serien també proveïdors, com bé indica l'estudi de la *National Alliance for Caregiving and the AARP Public Policy Institute* (2006), en què s'afirmava que les persones LGTBI tenen més disponibilitat per ser cuidadores (1 de 4) que els heterosexuals (1 de 5) (Cloyes, Hull i Davis, 2019). A l'estudi de Luis-González i Aguilera-Ávila (2019) les persones LGTBI entrevistades manifestaren la dificultat de compartir la seva orientació sexual amb la família, tot i que, quan ho feien, la major part dels seus familiars l'acceptaren. Però què hi ha de la «pròpia» família? Ramos (2015) descriu el risc a un aïllament social, per factors com la (poca) descendència que poden tenir i les ruptures familiars.

Finalment, no podem deixar de parlar de les necessitats residencials de les persones grans LGTBI; per a Villar et al. (2017) caldria revisar protocols de residències, centres de dia..., per si realment poden atendre de forma inclusiva totes les persones que hi acudeixin, independentment de la seva orientació sexual. En aquest cas, es recullen una sèrie de propostes per identificar les seves orientacions sexuals, a fi d'atendre'ls de la millor forma possible sense necessitat d'haver de fer preguntes directes que puguin incomodar o directament haver de manifestar l'orientació sexual real si fins aleshores no ho han fet i no desitgen fer-ho en aquell moment. Per a García (2018), es fan passes no sols en aquest sentit, sinó també per al reconeixement de les relacions afectivosexuals a les persones grans dins les institucions residencials; per aconseguir-ho, cal una bona formació professional i unes decisions polítiques que ho permetin (García, 2018). Cal mencionar en aquest moment que hi ha residències, *resorts* i llars tutelades per a persones grans LGTBI, alguns denominats Arcoiris (Gracia, 2011) i els de la Fundación 26 de Diciembre (García, 2018), tot i que actualment es pot estar apostant per un entorn més inclusiu, denominat *gayfriendly*.

2. Des dels inicis a Stonewall Inn fins a l'actualitat

El barri de *Greenwich Village* (Nova York) es va fer famós per un incident que va ser un punt d'inflexió i que va desencadenar les reivindicacions d'un dels col·lectius més marginats i a la vegada més vulnerables, per no tenir reconeguts els mateixos drets que la resta de ciutadans. El 28 de juny de 1969 és considerat el punt de partida, o l'inici, del que actualment coneixem com la «Marxa de l'Orgull Gai». *Stonewall Inn*, bar freqüentat pels grups marginats de la societat d'aquell moment (*drag-queens*, transsexuals i xapers, entre d'altres) (Peño, s/d), en el qual les batudes policials eren freqüents, i també en els altres bars de la zona. Però aquella nit va ser diferent, quan es va fer la batuda els clients del bar no es van quedar ni quiets ni callats, sinó que es van rebel·lar contra l'autoritat opressora i s'oposaren de manera violenta als abusos. Aquests fets ocorreguts la matinada del dia 28 de juny provocaren una onada de

protestes durant alguns dies en les quals el nombre de participants anava creixent d'una manera molt ràpida fins a arribar a les 2.000 persones (Enguix, 2007).

Com assenyala Peño (s/d), els disturbis ocorreguts a Stonewall Inn produïren un canvi de mentalitat en part de la població, no només en els gais i les lesbianes. Un mes després dels disturbis unes 200 persones feren una marxa per West 4th Street, en la considerada primera manifestació rellevant de suport als drets del col·lectiu homosexual.² A partir d'aquell moment cada 28 de juny es commemora l'aniversari d'aquells disturbis amb manifestacions i marxes per tot el món. Les manifestacions són l'expressió dels moviments socials, per tant, ja es pot considerar el moviment gai com un moviment social que lluita pels seus drets i els reivindica a la societat.

Aquests fets són els que més presents es tenen, ja que representen un moment determinat, dins un espai específic, però, com comenta Enguix (2007, 2009), s'ha de tenir en compte el context on es van desencadenar aquestes primeres reivindicacions. Eren el anys seixanta, es trobaven als Estats Units d'Amèrica, era el moment de la revolució sexual, del primer moviment «homòfil», dels moviments pels drets civils, dels moviments feministes, etc., tot això va ajudar a la transformació i a l'inici de la visibilització del moviment gai.

El moviment gai s'expandí tant dins els Estats Units com en altres països. Enguix (2009) assenyala que:

Abans de Stonewall existien unes 50 organitzacions. En 1973 existien als Estats Units d'Amèrica més de 800 grups. Les majors manifestacions pre-Stonewall convocaven unes dotzenes de persones. El juny de 1970, 5.000 homes i dones es van manifestar a Nova York en la primera commemoració mundial de la rebel·lió de Stonewall. (pàg. 6)

Armand de Fluvià (2013), activista molt actiu dins el moviment LGTBI a Catalunya, explica que es poden observar tres fases en el moment de la formació del moviment d'alliberament gai: una primera fase denominada «uranista», que començà a Alemanya el 1897, amb la creació a càrrec de Magnus Hirschfeld del Comitè Científic i Humanitari, amb els objectius d'abolir l'article 175 del codi penal alemany i de fomentar la participació del col·lectiu en la lluita pels seus drets. Una segona fase que sorgí després del nazisme, denominada «fase homòfila», formada per grups de persones diferents i publicacions en diversos països:

Club Littéraire et Scientifique des Pays Latins (CLESPALA), amb la seva revista *Arcadie*, a França, Der Kreis, a Suïssa, el Cultuur en Ontspannings Centrum, als Països

² En podeu veure una imatge en aquest lloc web: <https://culturafotografica.es/movimiento-liberacion-lgtb-fotografias/>, que mostra un recull de fotografies per explicar la història del moviment d'alliberament LGTB.

Baixos, la International Homosexual World Organisation, a Dinamarca, i als Estats Units, malgrat les pressions del McCarthisme i del FBI, van existir la Mattachine Society, amb la revista *One*, i les Daughters of Bilitis. (De Fluvià, 2013: 48)

I, una tercera fase, anomenada «moviment gai», que sorgí després de les revoltes de Stonewall Inn el 1969. Aquesta revolta s'expandí ràpidament a altres països com Canadà, Puerto Rico, Regne Unit, Austràlia, Europa occidental, fins a arribar a Àsia i Àfrica.

2.1. Cronologia del moviment LGTBI

Amb la intenció de contextualitzar i tenir una visió de com es varen anar produint els esdeveniments, presentam la taula 1, amb un recull d'aquelles fites considerades importants en l'aparició i el desenvolupament del moviment gai, principalment a Espanya.

Taula 1 | *Cronologia del moviment LGTBI, 1969-2019*

Anys 70	Els inicis
1969	A Barcelona es comencen a reunir petits grups d'activistes homosexuals.
1970	Deixa d'estar vigent la Llei de taüls i malfactors (1954) i en el seu lloc apareix la Llei de perillositat i rehabilitació social de 1970, que incorpora explícitament els homosexuals. La llei aprovada inclou la rehabilitació per a la «integració activa i normal en el si de la societat» dels marginats. Les mesures de seguretat que es concreten a l'esmentada llei són: 1) l'internament en un centre de reeducació fins a un màxim de cinc anys (a Espanya hi havia dos centres, un a Badajoz i un altre a Huelva), i 2) la prohibició de residir en el lloc o territori que decideixi el jutge o de visitar certs llocs o establiments públics, i estar sotmès a la vigilància de delegats. Aquest dos centres d'internament i de reeducació varen estar en actiu fins a l'any 1979.
1971	Més endavant n'apareixen seccions a Madrid, Bilbao, etc. El Front d'Alliberament Homosexual de l'Estat Espanyol (FLHEE) reclama la derogació de la Llei de perillositat i rehabilitació social i també els articles del codi que castiguen l'homosexualitat.
1972	Es crea i es distribueix la <i>Revista AGHOIS</i> , els exemplars duen notícies de tota mena i articles sobre l'homosexualitat des del punt de vista històric, mèdic, religiós, jurídic, sociològic i polític, crítiques de cinema i teatre, biografies, bibliografia, etc. El primer número apareix el gener de 1972 i en total se'n publiquen 18.
1973	L'Associació Americana de Psiquiatria (APA) elimina l'homosexualitat del seu Manual de Diagnòstic de Trastorns Mentals (DSM), condemna així tota la legislació en contra de l'homosexualitat.
1974	Se celebra a Edimburg, el mes de desembre, el First International Gay Rights Congress. Armand de Fluvià hi llegeix un informe del MELH sobre la situació política i legal dels homosexuals a Espanya durant la dictadura del general Franco. El document es titula «El moviment gai a la clandestinitat del franquisme».

1975	El Front d'Alliberament Gai de Catalunya (FAGG), que va sorgir del MELH, inicia formalment les seves activitats de manera independent.
1976	<p>Apareixen diversos moviments i agrupacions d'homosexuals en diferents punts de l'Estat espanyol:</p> <p>Institut Lambda (Barcelona), associació dedicada a l'ajuda, assessoria jurídica, serveis mèdics i informació sobre sexualitat.</p> <p>Front d'Alliberament Homosexual del País Valencià.</p> <p>Front d'Alliberament Gai de les Illes (FAGI).</p> <p>Euskal Herriko Gai Askapen Mugimendua (EHGAM), joventut gai del País Basc.</p> <p>Front d'Alliberament Homosexual Gallec.</p> <p>Moviment Homosexual Aragonès.</p> <p>Front d'Alliberament Homosexual de Sevilla, Córdoba i Granada.</p> <p>Moviment Homosexual d'Acció Revolucionària d'Andalusia.</p> <p>«La conducta homosexual no es modifica aplicant al subjecte homosexual mesures de tipus correccional ni de privació de llibertat», aquesta afirmació és part d'un manifest signat per 24 psiquiatres com a repulsa a la suposada finalitat terapèutica de la Llei de perillositat i rehabilitació social.</p>
1977	<p>Es crea la Coordinadora de Fronts d'Alliberament Homosexual de l'Estat Espanyol (COFLHEE), que centra la seva actuació en la derogació de la Llei de perillositat i rehabilitació social i els articles dels codis que castigaven l'homosexualitat.</p> <p>El 26 de juny la FAGC organitza a Barcelona (sense permís del governador civil) la primera manifestació gai de l'Estat espanyol, amb participació de les feministes i de representants dels grups i partits polítics d'esquerra. Hi participen entre 4.000 i 5.000 persones, que omplen les Rambles. És el primer acte de visibilitat del col·lectiu en tot l'Estat espanyol. La manifestació és durament reprimida per la policia.</p> <p>L'any següent altres ciutats, Madrid, Bilbao i Sevilla, s'uneixen a la manifestació de Barcelona.</p>
1978	<p>Es prohibeix la manifestació de l'Orgull Gai.</p> <p>Malgrat la prohibició, el Front d'Alliberament Homosexual Castellà (FLHOC) organitza la major manifestació LGTB que s'ha fet fins aleshores (i en molts d'anys posteriors) a Espanya, amb 10.000 persones. Hi participa la majoria de les forces polítiques de l'esquerra, de moviments socials (englobats en la Coordinadora de Marginats Socials) i de centrals sindicals (CCOO, UGT, USO, CSUT, CNT), la qual cosa demostra que l'opció sexual i l'opció de gènere són també qüestions polítiques.</p> <p>Es comença a utilitzar el símbol de l'Orgull dissenyat per l'artista i activista Gilbert Baker.</p> <p>La bandera oneja per primera vegada al Festival de San Francisco, que es fa al juliol. Originàriament tenia vuit franges: rosa (sexualitat), vermella (vida), taronja (salut), groga (llum del sol), verda (naturalesa), turquesa (màgia/art), blava (serenitat) i violeta (esperit).</p> <p>El 26 de desembre de 1978, el Consell de Ministres presidit per Adolfo Suárez retira l'homosexualitat de la Llei de perillositat i rehabilitació social, i canvia el nom de la norma per Llei d'escàndol públic, i així es publica al BOE de l'11 de gener de 1979. Amb la publicació al BOE quedà modificada la Llei de perillositat i rehabilitació social, en la qual s'eliminen diversos articles, entre els quals els referents als «actes d'homosexualitat».</p>

1979	Es crea el primer grup reivindicatiu de transsexuals nascut a Barcelona dins la CCAG amb el nom de Col·lectiu de Transvestits i Transsexuals.
Anys 80	Es produeix un regressió de la militància, és a dir, que hi ha una aturada en els moviments reivindicatius. Es percep que es van aconseguint canvis, però per la pròpia inèrcia democràtica més que per l'escassa pressió del moviment homosexual.
1982	La Coordinadora de Fronts d'Alliberament Homosexual de l'Estat Espanyol (COLFHEE) es reuneix amb el govern socialista per plantejar reivindicacions, com la fi de la discriminació.
1983	Desapareix el Front d'Alliberament Homosexual Castellà (FLHOC) i es forma l'Assemblea Gai de Madrid (AGAMA). Es despenalitzen les operacions de canvi de sexe mitjançant la reforma del Codi Penal, i s'aconsegueix la modificació de la llei sobre l'«escàndol públic».
1986	L'Assemblea Gai de Madrid (AGAMA) es dissol i dona pas al Col·lectiu Gai de Madrid (COGAM). A València neix el Col·lectiu Lambda de Gais i Lesbianes del País Valencià. Un grup de dones transsexuals, treballadores sexuals, comencen a reunir-se per trobar una solució a l'assetjament policial que sofreixen. Es converteixen en la primera «línia calenta» de la sida a Europa: el Comitè Ciutadà Anti-sida de Madrid.
1987	Es deroga part de l'article 431 del Codi Penal (herència del segle XIX), que feia del càstig de l'escàndol públic una arma de repressió de l'homosexualitat. Es constitueix de manera oficial l'Associació Espanyola de Transsexuals AET-Transsexualia, encara que ja es reunien i feien activisme de feia anys.
1988	Es deroga de la llei el delictes d'escàndol públic.
1989	La Coordinadora de Fronts d'Alliberament Homosexual de l'Estat Espanyol (COFLHEE) presenta el projecte de llei antidiscriminatòria que proposa modificacions als codis Civil, Penal i Militar, en les lleis laborals i de lloguer d'habitatges. El Parlament Europeu dicta una resolució sobre la discriminació dels transsexuals amb tota una sèrie de recomanacions als Estats membres perquè desaparegui la discriminació transsexual.
Anys 90	Els anys noranta els col·lectius comencen a impulsar els programes d'atenció a homosexuals i transsexuals i a requerir la seva implicació a les institucions. S'aconsegueixen grans fites gràcies a les mobilitzacions i lluita dels col·lectius.
1990	L'Organització Mundial de la Salut (OMS) retira l'homosexualitat de la seva llista de malalties mentals.
1991	Amnistia Internacional, després de quinze anys de sistemàtiques i insistent reivindicacions de l'Associació Internacional de Gais i Lesbianes, decideix incloure les lesbianes i els gais com a «presoners de consciència». Neix l'Associació Ben Amics de les Illes Balears. Associació referent per al col·lectiu LGTBI de les Illes Balears.

1992	Es crea la Federació Estatal de Lesbianes i Gais (FELG).
	Apareix el Col·lectiu de Transsexuals de Catalunya-Pro Drets (CTC), destaca posteriorment pels seus plantejaments revolucionaris que confereixen un caràcter preponderant al sexe psicosocial sobre el sexe genital.
	Ocorren diversos episodis d'homofòbia dins les institucions públiques i en diverses empreses: Un regidor de l'Ajuntament de Madrid tracta de tancar la seu de COGAM. COFLHEE denuncia diverses empreses per homofòbia: RENFE (1992), al seu reglament intern, parla d'expulsar els homosexuals, ja que poden danyar la imatge de l'empresa Iberia (1994) és denunciada per un treballador.
1993	Es crea el Centre d'Identitat de Gènere de Granada, que posteriorment passaria a denominar-se Associació d'Identitat de Gènere d'Andalusia (AIGA). Potencia la inclusió del tractament integral de reassignació de sexe (psicològic, endocrinològic, plàstic-quirúrgic) al Servei Andalus de Salut (SAS).
1994	Vitòria és el primer municipi espanyol on s'obre un registre d'unions civils, la qual cosa marca el punt de partida institucional per a la visibilitat i el reconeixement de les parelles homosexuals.
	Set expresos homosexuals i transsexuals empresonats per la Llei de taüls i malfactors i la Llei de perillositat i rehabilitació social creen l'Associació d'Expresos Socials, per lluitar per la rehabilitació moral i econòmica d'homosexuals i transsexuals represaliats.
	A Bilbao sorgeix ALDARTE, amb la intenció de promoure serveis que fins llavors no existien per a les lesbianes, els gais i els transsexuals.
1996	Es funda la Federació d'Associacions de Transsexuals de l'Estat Espanyol (FAT), a la qual pertanyen les diverses associacions de transsexuals que havien anat sorgint, ATV, AIGA, CTC i AET-Transsexualia.
1998	Apareix la primera Llei de parelles de fet a Catalunya. Anys més tard se n'aproven a Aragó (1999), Navarra (2000) i València (2001).
Anys 2000	Temps d'aliances del moviment homosexual i transsexual.
2001	L'Organització de Nacions Unides (ONU) reconeix els homosexuals com a víctimes del nazisme.
2002	La Federació Estatal de Lesbianes i Gais (FELG), després de la incorporació de l'AET-Transsexualia el 2001, canvia de nom i passa a denominar-se Federació Estatal de Lesbianes, Gais i Transsexuals i Bisexuals (FELGT).
	Neix el Servei Basc d'Atenció a Gais, Lesbianes, Bisexuals i Transsexuals del País Basc (BERDINDU), promogut per les associacions basques de gais i lesbianes que van fomentar la creació d'una oficina d'atenció i assessorament al col·lectiu, així com als seus familiars i a les persones afins o properes.
	Es crea el Programa d'atenció a homosexuals i transsexuals de la Comunitat de Madrid, impulsat i gestionat per COGAM i finançat per la Comunitat de Madrid. Es tracta d'un servei professionalitzat d'atenció que ofereix atenció social, psicològica i jurídica i desenvolupa accions de recerca i sensibilització.

2004	<p>Inicia la seva feina Entiendes, el primer Servei d'Atenció a la Diversitat d'Orientació i Identitat Sexual de Castella i Lleó.</p>
2005	<p>El 2 de juliol es publica la Llei 13/2005, que permet el matrimoni entre persones del mateix sexe. Espanya es converteix en el tercer país del món a legalitzar el matrimoni homosexual després dels Països Baixos (1998) i Bèlgica (2003); el Canadà ho fa pocs dies després.</p> <p>És curiós que als Estats Units, país on es va iniciar el moviment gai, l'homosexualitat no es va despenalitzar en l'àmbit federal fins a l'any 2003. A Massachusetts es va legalitzar el matrimoni homosexual el 2004; a Connecticut, Iowa i Vermont, el 2009; a New Hampshire, el 2010; i, finalment, a Nova York, el 2011.</p> <p>L'11 de juliol de 2005, a Tres Cantos (Madrid), se celebren les primeres noces entre dos homes. Onze dies després, a Barcelona, es fa el primer matrimoni entre dones.</p>
2006	<p>El Congrés aprova la Llei d'identitat de gènere, que reconeix el dret a la identitat de gènere de les persones transsexuals i el dret a modificar el seu nom i sexe sense necessitat d'intervenció quirúrgica ni tutela judicial.</p> <p>Es crea el Programa per a la igualtat del col·lectiu LGTB del Departament de Presidència del Govern de Catalunya, destinat a desenvolupar des de l'Administració de Catalunya la igualtat d'homosexuals i transsexuals.</p> <p>El 7 de novembre, es modifica la Llei de reproducció assistida, que permet que la mare no biològica reconegui els nins i nines nascuts dins el matrimoni entre dones.</p>
2007	<p>Se celebra l'Orgull Europeu (Europride), a Madrid, amb la participació i l'assistència d'un milió i mig de persones. Un any després, el 2008, la participació segons dades de l'organització va ser d'un milió cent mil persones. També hi va haver manifestacions a València, Barcelona, Canàries, Torremolinos, Palma i Saragossa.</p>
2008	<p>Se celebra l'Any de la Visibilitat Lèsbica.</p>
2009	<p>Se celebra l'Any de la Diversitat Afectivo-Sexual en l'Educació. Escoles sense Armaris.</p> <p>A la comunitat foral de Navarra apareixen lleis contra la discriminació per motius d'identitat de gènere i de reconeixement dels drets de les persones transsexuals.</p>
2010	<p>Se celebra l'Any de la Transsexualitat. Any per Trans-Formar.</p>
2011	<p>Se celebra l'Any del VIH. Any en Positiu: + Salut + Solidaritat.</p> <p>S'inaugura al parc de la Ciutadella (Barcelona) el monument en memòria dels gais, lesbianes i persones transsexuals represaliades al llarg de la història del nostre país.</p>
2012	<p>Se celebra l'Any de la Defensa del Matrimoni Igualitari.</p> <p>Al País Basc s'aproven lleis contra la discriminació per motius d'identitat de gènere i de reconeixement dels drets de les persones transsexuals.</p>
2013	<p>Se celebra l'Any de la Diversitat Sexual i de Gènere en la Joventut. Joves sense Armaris!</p>

2014	A Galícia es legisla per la igualtat de tracte i la no discriminació de les lesbianes, els gais, els transsexuals, els bisexuals i els intersexuals. A Andalusia s'implanta una llei integral per a la no discriminació per motius d'identitat de gènere i reconeixement dels drets de les persones transsexuals. Del mateix any són la llei de Catalunya i la de les Canàries.
	Se celebra l'Any pels Drets Humans LGTB.
2015	Un any més tard és el torn de la llei a Extremadura.
	Se celebra l'Any Amb la Veu ben Alta. Enfront dels delictes d'odi LGTB, no callis!
2016	Se celebra l'Any de la Bisexualitat. #2016Bisexual.
	La Comunitat de Madrid, les Illes Balears i la Regió de Múrcia legislen per garantir la igualtat social de les persones lesbianes, gais, bisexuals, transsexuals, transgènere i intersexuals.
2017	Se celebra l'Any pels Drets LGTB a tot el món.
	A Andalusia una llei garanteix els drets, la igualtat de tracte i la no discriminació de les persones LGTBI i els seus familiars.
2018	Se celebra l'Any per l'Alliberament Trans.
	Es comença a tramitar la llei estatal (hi ha una proposta de llei, però encara no està aprovada) i la de la Comunitat Valenciana (es va aprovar a final de 2018 i es va publicar al BOE de l'11 de gener de 2019).
2019	Se celebra l'Any de la Visibilització de les Persones Grans LGTBI i de la recuperació de la memòria històrica. Gent Gran sense Armaris: Història, Lluita i Memòria.

Fonts: Elaboració pròpia a partir dels documents AA. VV. (2007); Enguix (2009); de Fluvià (2013); Estirado (2017), García (2018) i FELGTB.

Després de la revisió d'aquesta cronologia, es pot comprovar que, a causa de les mobilitzacions socials i la formació d'associacions i grups de pressió, ha estat possible un canvi, una passa endavant, encara que resten moltes coses a fer. Per reconèixer la importància de l'associacionisme, seguidament descriurem aquest fet posant èmfasi en la trajectòria d'aquest moviment associatiu i la formació de grups de persones grans dins aquests grups LGTBI+.

2.2. Associacionisme i reivindicació a Espanya

El moviment associatiu, en tots els àmbits, és de gran importància, ja que la unió fa la força. A part d'aquesta dita, el fet d'agrupar-se dona la possibilitat de posar veu a unes reivindicacions concretes, a una defensa de les teves idees i les d'un col·lectiu específic. L'activisme permet que es produeixin canvis; canvis en diferents àmbits: en el polític, en el personal, de pensament individual, i en el col·lectiu, en la conscienciació social, entre d'altres.

Calvo (2017) assenyala tres tipus de generacions polítiques dins l'activisme LGTBI a Espanya. Aquestes generacions estarien compreses entre els anys 1975 i 2005:

- a) La generació dels *militants per l'alliberament* seguia les propostes de caire revolucionari i radical dels inicis (anys finals dels anys seixanta i principis dels setanta). Aquesta generació ha estat longeva en el sentit que ha arribat fins als anys noranta.
- b) La generació de *l'activisme d'acció i de comunicació política i social* va començar els anys vuitanta i es compon de nous activistes, d'edats i procedències diverses, etc. Aquestes noves incorporacions no són un desafiament a l'ordre establert.
- c) La generació de *l'activisme divers*. En aquest moments ja s'han aconseguit molts dels drets que es reivindicaven a l'inici, hi ha més igualtat, no total, però hi ha canvis. Ara és el moment de canviar l'orientació de les reivindicacions. Com comenta l'autor, «l'activisme ha d'orientar-se cap a unes altres i molt diverses qüestions, relacionades amb l'experiència cultural i personal, la interseccionalitat i la redefinició de les relacions entre la comunitat LGTB i la societat en el seu conjunt» (Calvo, 2017: 17).

L'activisme a Espanya, com hem pogut observar a la cronologia anterior, es va iniciar els anys setanta a Catalunya i més tard es va anar expandint per altres parts de l'Estat. A continuació ens centrarem en la Federació Estatal de Lesbianes, Gais, Transsexuals i Bisexuals (FELGTB), ja que, pel fet de ser una federació, engloba moltes i diverses associacions. La FELGTB va iniciar la seva marxa l'any 1992,³ amb l'objectiu principal de «lluitar contra la discriminació de què som objecte lesbianes, gais, transsexuals i bisexuals en tots els àmbits de la societat conjuminant les forces de les diferents organitzacions per a treballar amb les institucions a nivell estatal» (FELGTB, s/d). Actualment, i segons una revisió que hem fet consultant el seu web, la FELGTB està conformada per 57 associacions distribuïdes en 16 comunitats autònomes i les dues ciutats Autònomes de l'Estat espanyol. S'han consultat 44 webs d'aquestes associacions que complien el criteri d'estar operatives i actualitzades.

Després de consultar els diferents webs hem pogut constatar que els objectius i finalitats que persegueixen les distintes associacions o grups són molt similars. La nostra finalitat en el moment de fer la revisió ha estat trobar aquelles entitats que estan fent feina amb grups de persones grans, ja sigui mitjançant grups de feina concrets o amb projectes destinats al grup de persones grans LGTBI+. Hem trobat que en cinc

³ Al principi es denominava FEGL, posteriorment va ser FELG i, a mesura que anava incorporant col·lectius, canviava la denominació fins a arribar a l'actual: FELGTB.

comunitats autònomes es fa feina directament amb persones de més de 55 anys, amb un total de vuit grups o projectes. El resum, presentat a la taula 2, és el següent:

Taula 2 | *Entitats LGTBI que disposen de grup o projectes amb persones grans*

Comunitat autònoma	Associació	Activitat
Catalunya	Grup d'Amics Gais, Lesbianes, Transsexuals i Bisexuals (GAG)	«Prou discriminació a les persones grans LGTB» Producte audiovisual realitzat pel GAG, amb el suport de l'Ajuntament de Barcelona, la Diputació de Barcelona i la Generalitat de Catalunya.
Comunitat Valenciana	Col·lectiu de Lesbianes, Gais, Transsexuals i Bisexuals del País Valencià (Lambda)	Grup destinat a crear espais i activitats adaptades i pensades per al col·lectiu dels més grans LGTBI.
Canàries	Colectivo de Lesbianas, Gays, Transexuales y Bisexuales de Canarias (Colectivo GAMÁ)	Projecte «Te brindo la mano. Atención y acompañamiento a personas mayores LGTB»
	Asociación de Lesbianas, Gays, Bisexuales, Trans e Intersexuales de Tenerife (Algarabia)	«La tercera edad en diversidad» Projecte de visibilitat de les persones grans LGTBI i formació al personal que els acompanya. «Soy mayor, soy LGTBI» Projecte de visibilitat i empoderament de les persones grans (LGTBI i no LGTBI) i formació al seu entorn present i futur.
Madrid	Colectivo de Lesbianas, Gays, Transexuales y Bisexuales de Madrid (COGAM)	Grup i programa d'activitats per a persones grans
	Fundación 26 de Diciembre	Associació que fa feina exclusivament amb persones grans LGTB «Trabajamos con los mayores LGTB»
Múrcia	Colectivo de Lesbianas, Gays, Transexuales y Bisexuales de la Región de Murcia (No Te Privés)	Grup Sènior

Fons: Elaboració pròpia a partir de la informació de les associacions sòcies de la FELGTB.

1- GAG: «Prou discriminació a les persones grans LGTB»

Treball audiovisual que recull quatre històries que reflecteixen diversos aspectes del dia a dia del col·lectiu.

- Història 1 (discapacitat)
- Història 2 (solitud)
- Història 3 (relacions)
- Història 4 (persones trans)

El treball es pot consultar a: <https://nodiscriminis.wordpress.com/>

2- Lambda

Lambda crea un grup per a persones grans LGTBI. Unes de les prioritats és rebre les persones grans que s'hi acosten de la millor manera possible i poder compartir experiències, vivències i inquietuds. Una de les activitats que desenvolupa és la gestió de les principals publicacions LGTBI per a la seva preservació a l'arxiu històric i documental del col·lectiu.

El web del grup de persones grans de Lambda es pot consultar: <https://lambdavalencia.org/es/?s=grupo+personas+mayores>

3- Colectivo GAMÁ: Proyecto «Te brindo la mano. Atención y acompañamiento a personas mayores LGTB»

Projecte per lluitar contra la solitud de les persones grans i per crear una comunitat intergeneracional cohesionada. El projecte consta de les següents activitats, tant en grup com d'atenció individualitzada:

- a) *Te echo una mano*: acompanyament a les persones grans en les seves activitats quotidianes, com són anar al centre de salut, anar a comprar, fer encàrrecs, fer tràmits burocràtics, passejar, etc.
- b) *Teléfono Rosa*: atenció telefònica a les persones grans LGTB.
- c) *¿Quedamos?*: activitats d'oci i temps lliure.
- d) *Yo soy la historia*: trobades intergeneracionals, entre joves i grans LGTB, per compartir les experiències viscudes, perquè la seva història és la nostra.

El projecte es pot consultar a: <http://www.colectivogama.com/actualidad/noticias/706-brindamos-la-mano-a-las-personas-mayores-lgtb>

4- Algarabia: La tercera edad en diversidad

Els objectius del projecte són:

- a) Fomentar la igualtat i dignitat de les persones grans LGBTI a través de la formació del personal de gerontologia que les acompanya;
- b) Contribuir al benestar i a la promoció de les persones grans a través de la realització de tallers específics per a elles.
- c) Prevenir la dependència de les persones grans LGBTI facilitant la creació de xarxes entre iguals que suposin un suport i assessorament.

El projecte es pot consultar a: <https://www.algarabiatfe.org/www/proyecto-tercera-edad-diversidad-lgbti/>

5- Algarabia: Soy mayor, soy LGTBI

Els objectius són:

- a) Fomentar la igualtat i dignitat de les persones grans LGBTI a través de la formació del personal de gerontologia que les acompanya i futures persones professionals d'aquest àmbit.
- b) Contribuir al benestar i a la promoció de les persones grans a través de la realització de tallers específics per a elles.
- c) Prevenir la dependència de les persones grans LGBTI facilitant la creació de xarxes entre iguals que suposin un suport i assessorament.
- d) Crear consciència de la necessitat de visibilitzar la realitat de les persones grans, especialment, les LGBTI.

El projecte es pot consultar a: <https://www.algarabiatfe.org/www/soy-mayor-soy-lgbti/>

6- COGAM

El programa va néixer de l'observació de les dificultats experimentades per les persones grans LGTB+, tant per una reducció dels ingressos d'una part del grup després de la jubilació, com també per l'exclusió social i cultural que pot afectar una bona part del col·lectiu. El grup vol mantenir una postura activa contra totes les formes de

discriminació dels més grans i contribuir a la seva visibilitat dins i fora de la comunitat LGTB+.

Les àrees on el grup fa feina, són:

- a) salut,
- b) socialització,
- c) formació i informació, i
- d) voluntariat.

El web del grup de persones grans de COGAM es pot consultar a: <http://www.cogam.es/mayores/>

7- Fundación 26 de Diciembre

«Les persones grans LGTB, són un col·lectiu vulnerable i abandonat per la societat majoritària i pel col·lectiu mateix, de manera que es troba en l'actualitat sense recursos específics que en puguin pal·liar el deteriorament, la solitud i la situació de dependència» (fundacion26d, s/d).

Un resum de les finalitats de la fundació, són:

- a) L'atenció residencial especialitzada a persones grans lesbianes, gais, transsexuals i bisexuals (LGTB).
- b) L'obtenció, per mitjà d'estudis sociològics i iniciatives i activitats per a la reflexió obertes a la societat en general, d'una major visibilitat del col·lectiu de les persones grans LGTB, avui dia invisible.
- c) Construir, buscar i fomentar espais físics i socials, així com activitats, adaptades i pensades per al col·lectiu de les persones grans LGTB, que serveixin per a l'exercici del seu temps d'oci, els viatges i la cultura.
- d) Vetllar per l'assoliment dels drets i la dignitat del col·lectiu de les persones grans LGTB.

El web de la Fundación 26 de Diciembre es pot consultar a: <http://www.fundacion26d.org/>

8- No Te Prives

Grup per a persones de més grans de 45 anys per compartir objectius i interessos comuns.

El web no està actualitzat, encara que al web general de l'associació sí que hem trobat notícies i activitats relacionades amb les persones grans LGTB.

El web del grup sènior de l'associació No Te Prives es pot consultar a: <http://www.noteprives.es/areas/grupos/grupo-senior>

2.3. L'experiència a les nostres illes

A les nostres illes tenim diverses associacions i entitats destinades al col·lectiu LGTB. Com hem pogut veure a la cronologia, l'any 1976 es va crear el Front d'Alliberament Gai a les Illes (FAGI) i posteriorment, el 1991, va néixer **Ben Amics. Associació Lesbiana, Gai, Trans, Bisexual i Intersexual de les Illes Balears**, associació sense ànim de lucre que va ser registrada legalment l'any 1994, amb la finalitat de combatre la situació de discriminació legal i marginació social que sofreixen les persones del col·lectiu LGTB.

Entre el objectius de l'entitat (benamics, s/d), es poden destacar:

- Denunciar la LGTB-fòbia, defensar la igualtat social i jurídica de la realitat LGTB i la fi de tota discriminació per motius d'orientació afectivosexual i d'identitat de gènere en tots els àmbits: social, educatiu, mitjans de comunicació, laboral.
- Promocionar la salut i lluita contra tota discriminació cap a les persones que viuen amb el VIH.
- Prestar serveis, iniciatives lúdiques, de formació i sensibilització; fomentar la solidaritat i el voluntariat, crear espais de trobada per a la comunitat lèsbica, gai, trans, bisexual i intersexual.

Els serveis que presta l'associació a la població LGTB de les illes Balears, són:

- a) Servei d'Atenció i Assessorament Social (SAAS) per al col·lectiu LGTB: atenció psicològica, assessorament jurídic i programa d'orientació i suport per a joves LGTB.
- b) Tallers en l'àmbit educatiu, formal i no formal, per treballar la diversitat afectivosexual i de gènere.
- c) Formació de professionals en matèria de diversitat afectivosexual i de gènere.

Dins el directori d'entitats sòcies a la Federació Estatal de Lesbianes, Gais, Transsexuals i Bisexuals (FELGTB)⁴ es troba l'associació La Clau de l'Armari, amb seu a Eivissa i àmbit d'actuació a les illes d'Eivissa i Formentera. Dels seus objectius es poden destacar:

⁴ Federació Estatal de Lesbianes, Gais, Transsexuals i Bisexuals (FELGTB): <http://www.felgtb.org/quienes-somos>

- a) Afavorir el lliure desenvolupament de les persones en sintonia amb la seva orientació sexual i identitat de gènere, remonent qualsevol obstacle social o discriminació cap a les persones gais, lesbianes, bisexuals, transsexuals, intergènere, etc.
- b) Servir de via per coordinar, estudiar i orientar sobre polítiques d'igualtat, transformació social i educació en el respecte a la diversitat sexual, familiar i afectiva.
- c) Promoure valors de respecte cap a la diversitat d'orientació sexual i d'identitat de gènere i sensibilitzar sobre la realitat social de lesbianes, gais, bisexuals i transsexuals a través de la cultura i els mitjans de comunicació.
- d) Fomentar la visibilitat de les dones lesbianes i la seva participació en el moviment LGBTIQ+.
- e) Conscienciar sobre hàbits de vida saludable i treballar específicament la prevenció del VIH-sida i altres infeccions de transmissió sexual.

3. Recomanacions i propostes de futur per a l'atenció a les persones grans LGBTI

Amb totes les consideracions prèvies, cal tenir presents determinades propostes que ens puguin orientar en l'atenció de les persones grans LGBTI, a fi de potenciar-ne la inclusió social sense que se sentin forçades a comentar la seva orientació sexual o que aquesta sigui un motiu de discriminació. AGE (2002) destacava ja sis recomanacions generals:

- 1. Les organitzacions i els serveis (generals i especialitzats en gerontologia) han d'incloure explícitament les persones LGBTI i ho han de fer de manera oberta i visible.
- 2. Treballar de forma conjunta i transversal (comunitat, organitzacions i persones grans).
- 3. Visibilitzar l'existència de les persones LGBTI en qualsevol lloc i en qualsevol moment.
- 4. No fer assumpcions del que les persones LGBTI volen sense demanar-los què volen i què necessiten.

5. Reconèixer i donar resposta a la diversitat.

6. Crear/fer els recursos disponibles, sabent que la inclusivitat sovint no costa res.

Un altre element important és dotar de valor real la legislació relativa als principis de no discriminació i drets humans de les persones grans LGTBI, des de l'aplicació de les directrius de les Assemblees Mundials sobre l'Envel·liment (Viena, 1982 i Madrid, 2002), en què es proposa garantir en qualsevol país o població un envelliment amb seguretat i dignitat, passant per la Declaració sobre orientació sexual i identitat de gènere (ONU, 2008) que reafirma el principi de no discriminació (Gimeno, 2009), passant per l'article 14 de la Constitució espanyola (1978) que ratifica que tots els espanyols són iguals davant la llei «sense discriminació per naixement, raça, sexe, religió, opinió o qualsevol altre condició o circumstància personal o social» (García, 2018) i, en l'àmbit autonòmic, la Llei 8/2016, de 30 de maig, per garantir els drets de lesbianes, gais, trans, bisexuals i intersexuals i per eradicar l'LGTBI-fòbia. A Espanya, hi ha una proposició de llei, que es troba en la fase de tramitació (122/000097. Proposició de llei contra la discriminació per orientació sexual, identitat o expressió de gènere i característiques sexuals, i d'igualtat social de lesbianes, gais, bisexuals, transsexuals, transgènere i intersexuals), però que encara no ha estat aprovada pel Congrés dels Diputats.

En unes jornades organitzades per l'Imsero el 2018 amb el títol «Estrategias de igualdad de oportunidades y no discriminación», el senyor Armenteros, president de la Fundación 26 de Diciembre va concretar sis punts que considerava que eren clau que cal seguir i tenir en compte. Un extracte d'aquests punts és el següent:

1. Parlar de persones grans i de diversitat afectivosexual és reflexionar sobre una part de la societat espanyola a qui va tocar viure un temps de la recent història d'Espanya molt convuls, avui ja superat en bona mesura.
2. Ha d'haver-hi noves iniciatives al nostre entorn per promoure i realitzar activitats conduents al reconeixement de les persones víctimes de la Llei de perillositat i rehabilitació social per la seva orientació sexual.
3. Les persones grans LGTB són un col·lectiu vulnerable i abandonat per la societat i pel mateix col·lectiu LGTB, que en l'actualitat es troben sense recursos específics que puguin pal·liar el deteriorament, la solitud i la seva situació de dependència.
4. Cal promoure iniciatives per a la inclusió i l'empoderament de les persones grans en la seva condició d'integrants del col·lectiu LGTB.
5. Hem de treballar per crear programes d'atenció social, sanitària i psicològica amb

els quals es puguin abordar les necessitats bàsiques i de primer ordre d'aquest col·lectiu no visible per la societat.

6. Hem d'explorar nous serveis per a persones grans, com els centres públics residencials especialitzats en els més grans LGTB.

De la mateixa manera els autors Mesquida, Quiroga i Boixadós (2017) han fet una sèrie de recomanacions per a una feina més propera, activa i encertada per i amb el col·lectiu LGTBI. Aquesta llista de recomanacions està composta per onze punts. Nosaltres n'hem seleccionat els que consideram més adequats a tot l'exposat fins ara en aquest article:

1. La gerontologia ha d'incorporar la sexualitat i la diversitat sexual com a objectes d'estudi i d'intervenció.
2. El col·lectiu de persones trans viu processos d'envelliment caracteritzats per una gran precarietat material i altres dificultats socials molt relacionades amb la discriminació laboral viscuda al llarg de la seva vida.
3. És necessari fer accions dirigides a les persones més joves del col·lectiu que permetin una disminució del rebuig contra les persones grans LGTB. Això es reflectirà en el foment de projectes i programes intergeneracionals.
4. És necessari que aquesta estructura de participació continuï treballant en favor de les persones grans LGTB i sigui, al mateix temps, realment representativa de tots i cadascun dels col·lectius.
5. Cal potenciar les polítiques públiques orientades a incrementar l'acceptació de tota mena de diversitats per part de tots els àmbits d'intervenció de les administracions públiques.
6. Cal fer accions de promoció de la salut específicament orientades a reduir les desigualtats que presenta el col·lectiu.
7. Són necessaris serveis més segurs i lliures de discriminació, més respectuosos amb el principi d'autodeterminació i que ofereixin una atenció realment centrada en la persona.
8. Cal fer estudis que ens aportin coneixement sobre les persones LGTB que viuen en la invisibilitat. És urgent conèixer l'estat d'aquestes persones, perquè són les que poden estar sofrint situacions d'aïllament i desavantatge social. També cal

realitzar recerques longitudinals que ens permetin captar trajectòries de vida o identificar relacions de causa-efecte.

Un altre aspecte interessant és, com ja s'ha mencionat amb anterioritat, la qüestió de viure en un centre residencial. Villar et al. (2017) recullen quatre propostes per treballar de forma inclusiva les relacions afectivosexuals en residències; dues relacionades amb el reconeixement explícit de poder desenvolupar el dret d'expressar les necessitats afectivosexuals de les persones grans i el reconeixement explícit de la tolerància zero vers la discriminació per aquestes causes, com poden ser l'orientació sexual, i dues relacionades amb la realització d'accions explícites per tal de preservar el dret de la intimitat/privacitat de les persones grans i de preservar el dret de la confidencialitat.

Enguany, el tema triat per a la celebració de l'Orgull 2019 ha estat «Gent Gran sense Armaris: Història, Lluita i Memòria!»⁵ una reivindicació d'aquelles persones pioneres que varen iniciar els moviments reivindicatius de lluita i defensa dels drets humans i dels drets com a persones.

4. Conclusions

La realitat de les persones grans LGBTI es pot analitzar des de diferents perspectives, Meccia (2016) proposa tres enfocaments: la teoria de l'estrès de minories (Meyer, 2003), la teoria de l'envelliment accelerat (Gagnon i Simon, 1973, i represa per Friend, 1980) i les teories de la competència en crisi, ajustament i resiliència (Kelly, 1977). Amb tot, el fet és que les vivències personals de les persones grans LGBTI han viscut una etapa internacional, nacional i autonòmica que ha estat plena de moments de discriminació i estereotips; primer per la seva orientació sexual, i ara per l'etapa vital que estan vivint. L'edatisme i l'homofòbia o transfòbia són actualment les lluites que han de superar, si bé en aquesta etapa compten amb una major acceptació familiar i comunitària que fa dècades, a més d'un suport institucional en forma de legislacions contra la discriminació per qüestions d'edat i d'orientació sexual.

Aquests canvis es veuen també en la literatura, com recullen Fredriksen-Goldsen i Muraco (2010), els primers estudis se centraven en les conseqüències negatives dels estereotips, especialment en la vulnerabilitat i l'aïllament social; posteriorment, hi ha hagut un augment de publicacions relacionades amb la correlació entre el benestar físic, psicològic i social i l'envelliment, i, finalment, s'estan desenvolupant estudis relacionats amb les experiències i vivències en positiu de les persones grans acceptades tant familiarment com socialment, fet, que, evidentment, afecta el seu benestar individual.

⁵ Aquí es pot consultar el manifest de l'Orgull Gai de 2019 <http://www.felgtb.org/temas/mayores/noticias/i/15599/375/manifiesto-orgullo-lgtbi-2019>

La discriminació de les persones grans LGBTI ha vingut marcada per diferents dimensions, com hem pogut anar analitzant al llarg del capítol, des de la denominació i tractament en l'àmbit legislatiu, que va potenciar en èpoques anteriors que fossin considerades delinqüents o malalts mentals (encara avui en dia en determinats països), fins a les actituds homòfobes i les relacionades amb l'edatisme, en concret, amb la (no) sexualitat de les persones grans; fet que ha potenciat una gran invisibilitat de les persones que tenien una orientació sexual diferent de l'heterosexual. Si bé en el col·lectiu homosexual la seva primera visibilitat els va confrontar davant la societat, amb les seves conseqüències positives i negatives, avui en dia la seva visibilitat és molt més elevada que la d'altres col·lectius, com les lesbianes i els transsexuals, tot i que hi ha legislacions que potencien la no discriminació.

En aquest sentit, cal destacar les polítiques que es fan, la visibilitat que hi comença a haver en gestos com ara el fet de dedicar el dia LGBTI a les persones grans, i les lleis que possibiliten, en l'àmbit sanitari, canvis de sexe i, en l'àmbit legislatiu, canvis de nom al document nacional d'identitat. Emperò queda encara molt de camí per recórrer, especialment en la visibilitat de cada dia, en el fet de poder ajudar a normalitzar la vida diària d'aquestes persones, que puguin fer exactament el mateix que els altres veïns, sense mirades, comentaris..., que molt probablement han viscut de forma directa o indirecta al llarg de les seves vides, ja que el risc d'aïllament i/o de vulnerabilitat social és elevat, especialment en subcol·lectius com són les dones grans a l'àmbit rural o els transsexuals.

La realitat viscuda per aquests col·lectius al llarg de la vida no sols ha estat marcada pels condicionants polítics, contextuals i comunitaris, sinó també per la (no) resposta del seu entorn més proper, per la manca d'acceptació dins la família o per la possibilitat de construir una xarxa d'amistats —alguns familiars i veïns— que sí que han acceptat la seva orientació sexual. No obstant això, la seva visibilitat i normalització són reptes als quals ens enfrontam. Així, no és estrany conèixer persones grans que dins el seu entorn se sap que pertanyen al col·lectiu LGBTI, però que no ho volen fer públic més enllà d'aquest entorn proper; també hi ha persones grans que no volen manifestar la seva vertadera orientació sexual, perquè això suposaria per a ells un canvi, en diferents aspectes, en el seu entorn i en la seva vida.

Hem recollit un seguit de propostes en el capítol que van encaminades a potenciar la inclusió de les persones grans LGBTI dins la societat, com fer més amigables les organitzacions, especialment les relacionades amb les persones grans, empoderar-les, revisar les necessitats de cada història vital de les persones grans LGBTI a les llars (que tinguin la llibertat de poder escollir la seva forma de convivència), fomentar el benestar psicològic i de salut psicològica, treballar en àrees d'especial atenció, com àrees rurals, residències, serveis sanitaris... (AGE, 2002). Per la SAGE (2014) és important centrar

l'atenció en les persones transgènere, ja que actualment són les que estan sotmeses a un nivell més alt de discriminació, especialment en els aspectes relacionats amb la confidencialitat, la divulgació i la privacitat. De fet, al seu Pla estratègic 2016-2021, són quatre les prioritats que cal potenciar: a) tenir cura d'un mateix i cuidar les relacions socials; b) viure plenament; c) crear relacions intergeneracionals; i d) promocionar comunitats amigables amb persones grans i amb col·lectius LGTBI (*age-gay-friendly*).

En definitiva, la vertadera inclusió dins la nostra societat serà quan parlem de persones grans, sense l'etiqueta de persones grans LGTBI.

Referències bibliogràfiques

AA. VV. (2007). *El camino hacia la igualdad 30 años de lucha por los derechos LGTB en el estado español*. Círculo de Bellas Artes de Madrid.

ACNUR (2014). La protección internacional de las personas LGBTI. Solicitudes de la condición de refugiado relacionadas con la orientación sexual y/o identidad de género. Mèxic: ACNUR.

Advocacy and Services for GLBT Elders (SAGE) (2014). *Servicios inclusivos para personas mayores LGBT. Una guía práctica para crear agencias acogedoras*. Centro Nacional de Recursos sobre el Envejecimiento en Personas LGBT. Nova York: SAGEAGE Concern (2002). *Opening doors... to the needs of older lesbian, gay men and bisexuals. Report of the one-day conference*. Londres: AGE Concern.

Advocacy and Services for GLBT Elders (SAGE) (2016). *SAGE 2016-2021. Strategic Plan*. Nova York: SAGE.

Calvo, K. (2017). *¿Revolución o reforma? La transformación de la identidad política del movimiento LGTB en España, 1970-2005*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC).

Cloyes, K., Hull, W. i Davis, A. (2019). Palliative and End-of-Life Care for Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender (LGBT) Cancer Patients and Their Caregivers. *Semin Oncol Nurs*, 34(1): 60-71. doi:10.1016/j.soncn.2017.12.003

De Fluvià, A. (2013). El moviment homosexual als Països Catalans. *Diversia. Revista de la Càtedra sobre Diversitat Social de la Universitat Pompeu Fabra*, 3, 39-63.

Enguix, B. (2007). «No desfilamos, nos manifestamos»: activismos y manifestaciones LGTB en España. *Boletín Onteakien*, 24, 40-55.

— (2009). Espacios y disidencias: el orgullo LGTB. *Quaderns-e de l'Institut Català d'Antropologia*, 14. Disponible a: <https://www.raco.cat/index.php/QuadernsICA/article/view/148361/200177> [Consulta: 13 agost 2019].

Estirado, L. (2017). 10 hitos sociales y políticos que han marcado la lucha por los derechos del colectivo desde sus inicios, en 1969, con los disturbios de Stonewall, en EEUU. Disponible a: <https://www.elperiodico.com/es/gente/20170611/cronologia-movimiento-lgtbi-6089082> [Consulta: 12 agost 2019].

Federación Estatal de Lesbianas, Gais, Transexuales y Bisexuales (FELGTB) (2019). *Manifiesto para la Manifestación Estatal del Orgullo LGTBI 2019*. Madrid: FELGTB.

García Albertos, M. (2018). Mayores y diversidad sexual: entre la visibilidad y el derecho a la indiferencia. *Prisma Social*, 21, 123-148.

Gimeno, B. (2009). *Vejez y orientación sexual. Informe FEGLT*. Disponible a: <http://www.felgtb.org/files/docs/ad2026b56723.pdf>

— (2019). La lucha LGTB desde la transición hasta hoy: derechos y LGTBfobia. *Kaosenlared*. Disponible a: <https://kaosenlared.net/la-lucha-lgtb-desde-la-transicion-hasta-hoy-derechos-y-lgtb-fobia/> [Consulta: 7 agost 2019].

Gracia Ibáñez, J. (2011). Los derechos humanos y la posición social de las personas mayores LGTBI. Un supuesto específico: los malos tratos. *Papeles el tiempo de los derechos*, 12. Saragossa: Laboratorio de Sociología Jurídica Universidad de Zaragoza / HURI-AGE / Consolider-Ingenio 2010.

Imsero (2018). *Estrategias de Igualdad de Oportunidades y No Discriminación*. Semana de las personas mayores, 1-4 de octubre. Madrid: Servicios centrales del Imsero.

Llei 8/2016, de 30 de maig, per garantir els drets de lesbianes, gais, trans, bisexuals i intersexuals i per eradicar l'LGTBI-fòbia. BOIB, 69, 2 de juny de 2016; BOE, 157, de 30 de juny de 2016. BOE-A-2016-6310.

Luis-González, C. i Aguilera-Ávila, L. (2019). Múltiple discriminación: homosexualidad y vejez. *Trabajo Social Global – Global Social Work*, 9(16), 225-247. Disponible a: <http://hdl.handle.net/10481/56227>

Meccia, E. (2016). ¿Quién teme al espejo? Una polémica sociológica en torno a cómo los gays ven el envejecimiento gay. *Research on Ageing and Social Policy*, 4(1), 70-95. doi: 10.17583/rasp.2016.1723

Mesquida, J. M., Quiroga, V. i Boixadós, A. (2017). *50+ LGTB Informe. Personas mayores lesbianas, gais, trans y bisexuales en la ciudad de Barcelona*. Lleida: Boira.

Moraes, A. (2010). Envelhecimento, trajetórias e homossexualidade feminina. *Horizontes Antropológicos*, 16(34), 49-70.

ONU (2019). *2019 Revision of World Population Prospects*. DESA. Population Division. Disponible a: <https://population.un.org/wpp/>

ONU. Asamblea General (2009). *Seguimiento de la Segunda Asamblea Mundial sobre el Envejecimiento. Informe del Secretario General, A/64/127*.

Osborne, R. (2008). Un espeso muro de silencio: de la relación entre una «identidad débil» y la invisibilización de las lesbianas en el espacio público. *Asparkia. Investigación Feminista*, 19, 39-55.

Peño, P. (s/d). Las fotografías más representativas de la historia del movimiento de liberación LGTB. Disponible a: <https://culturafotografica.es/movimiento-liberacion-lgtb-fotografias/> [Consulta: 7 agost 2019].

Ramos, J. (2015). Intervención social con mayores transexuales. Estudio de un caso hipotético. *Trabajo Social Hoy*, 74, 35-58. doi 10.12960/TSH.2015.0003

San Francisco Human Services Agency Planning Unit. Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender (LGBT) Seniors in San Francisco (2012, novembre). *Current Estimates of Population Size, Service Needs, and Service Utilization*. San Francisco.

The City & County of San Francisco Human Rights Commission and Aging and Adult Services Commission (2003, abril). *Aging in the lesbian gay bisexual transgender communities*.

Ventura, M., García, J., Torres, S. S., Sáez, N., Navarro, D. i Quiñonero, L. I. (2014). Homosexualidad y vejez: interpretación por parte del personal de enfermería y estudiantes de enfermería. A Gázquez Linares, J. Pérez Fuentes, M., Molero Jurado, M., Mercader Rubio, I. i Soler Flores, F. *Investigación en salud y envejecimiento*. Vol. I (pàg.19-25). Asociación Universitaria de Educación y Psicología (ASUNIVEP).

Vilar, F., Celdrán, M., Fabà, J., Serrat, R. i Martínez, T. (2017). *Sexualidad en entornos residenciales de personas mayores*. Guías de la Fundación Pilares para la autonomía personal, 3. Madrid: Fundación Pilares. Disponible a: <http://www.felgtb.org/rs/8583/d112d6ad-54ec-438b-9358-4483f9e98868/394/fd/1/filename/fpilares-guia03-guia-sexualidad-2017.pdf>

Vives, M. i Macías, L. (2014). Les persones grans lesbianes, gais, transsexuals i bisexuals a les Illes Balears. A Orte, C. (dir.). *Anuari de l'Envel·liment 2014*. Palma: Càtedra d'Atenció a la Dependència i Promoció de l'Autonomia Personal (pàg. 313-332).

Webs consultades

Blog «Prou discriminació a les persones grans LGTB» (Catalunya) <https://nodiscriminis.wordpress.com/> [Consulta: 16 agost 2019].

Colectivo de Lesbianas, Gays, Transexuales y Bisexuales de Madrid (COGAM) <http://www.cogam.es/mayores/> [Consulta: 16 agost 2019]

Colectivo de Lesbianas, Gais, Transexuales y Bisexuales del País Valenciano (Lambda) <https://lambdavalencia.org/es/> [Consulta: 16 agost 2019].

Federación Estatal de Lesbianas, Gays, Transexuales y Bisexuales (FELGTB) <http://www.felgtb.org/quienes-somos/como-funcionamos>

Fundación 26 de Diciembre <http://www.fundacion26d.org/> [Consulta: 16 agost 2019].

Projecte «Te brindo la mano» (Canarias) <http://www.colectivogama.com/actualidad/noticias/706-brindamos-la-mano-a-las-personas-mayores-lgtb> [Consulta: 16 agost 2019].

Projecte «La tercera edad en diversidad» (Tenerife) <https://www.algarabiatfe.org/www/proyecto-tercera-edad-diversidad-lgbti/> [Consulta: 16 agost 2019].

Projecte «Soy mayor, soy LGBTI» (Tenerife) <https://www.algarabiatfe.org/www/soy-mayor-soy-lgbti/> [Consulta: 16 agost 2019].

Autors

LIBERTO MACÍAS GONZÁLEZ

Palma (1975). Llicenciat en Pedagogia per la Universitat de les Illes Balears. Diploma d'Estudis Avançats en Ciències de l'Educació per la UIB. Expert universitari en Intervenció en Qualitat de Vida de Persones Grans per la UNED. Formació en dependència i promoció de l'autonomia i en envelliment actiu, qualitat de vida i gènere pel CSIC. Actualment és el coordinador tècnic de la Universitat Oberta per a Majors (UOM). Professor associat del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques de la UIB. Membre de la comissió de treball Promoció de l'Autonomia de l'Observatori de les Persones Majors de Mallorca. Ha participat en diversos congressos nacionals i internacionals. Les seves àrees d'estudi i publicacions s'han centrat en l'ús de les TIC per part dels estudiants més grans de cinquanta anys, l'aprenentatge permanent i la qualitat de vida en les persones grans, i en la participació en programes intergeneracionals.

MARGA VIVES BARCELÓ

Palma (1978). Llicenciada en Psicopedagogia i doctora amb menció europea en Ciències de l'Educació per la UIB. Professora contractada doctora interina del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques. Entre les seves línies de recerca principals, destaquen la qualitat de vida, el suport social a les persones grans, l'aprenentatge al llarg de tota la vida, les relacions intergeneracionals i la gestió de conflictes. Ha fet una estada a la Universitat de Sheffield, on va treballar amb el doctor Alan Walker en la qualitat de vida de la gent gran. És membre del Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social (GIFES) de la UIB, membre suplent de l'Observatori de les Persones Majors (IMAS) i participant en la comissió de Protecció del Major d'aquest observatori.

